

ВІДГУК

офіційного опонента кандидата історичних наук **Тетяни Вікторівни Пастушенко**, старшого наукового співробітника Інституту історії України НАНУ на дисертацію **Пастухової Яни Вікторівни** «Офіцери РСЧА в німецькому полоні у 1941–1945 рр.», поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія»

Поняття військового полону таке ж давнє, як і сама війна. Упродовж століть сформувалася обширна й різноманітна традиція щодо поводження з комбатантами, які втратили свободу під час бойових дій. В античності переможець мав право розпоряджатися всіма представниками супротивника (комбатанти і цивільні) на свій розсуд — зазвичай їх вбивали або продавали в рабство. Істотні зміни відбулися з появою найманих військ, окремий солдат став цінним економічним ресурсом: його можна було зарахувати до своїх військ або викупити або обміняти у супротивників. Унаслідок Французької революції та запровадження обов'язкової військової служби у XIX столітті перейшли до практики ув'язнення військовополонених на час війни або їхнього звільнення під чесне слово, що вони більше не братимуть участі у військових діях.

Напередодні Другої світової війни вже були закріплені у низці угод високі стандарти міжнародного права щодо захисту військовополонених. Захоплення в полон не могло бути покаранням чи помстою, а лише запобіжним заходом до закінчення війни. Але було б помилкою робити з цього висновок, що розвиток ставлення до військовополонених є історією успіху. Так, в давнину в принципі не було почуття ненависті, що доходило аж до повного знищення супротивника, на відміну від сучасності, коли війна за перемогу світоглядів породжувала набагато радикальніші «рішення», ніж ті, що могли б ухвалити в античності. Прикладом ідеологічно зумовленого жорстокого ставлення до військовополонених є трагічна доля червоноармійців у німецькому полоні під час Другої світової війни, понад 50 відсотків яких загинуло від голоду,

знущань та хвороб. Ті, хто вижив, зазнали нових переслідувань після повернення до Радянського Союзу, які були спричинені вже більшовицькою ідеологією. Офіцерський корпус був під особливо пильною «увагою» і нацистів, і радянських спецслужб, представники якого зазнавали додаткових утисків та гонінь. Злочини проти полонених бійців і командирів Червоної армії були одним із головних пунктів обвинувачення на Міжнародному трибуналі в Нюрнберзі. Проте багато аспектів цієї теми до цього часу ще не отримали належної уваги науковців. Їх страждання та подвиги в полоні не були достойно вшановані в повоєнному радянському суспільстві, документи в архівах перебували (і зараз продовжують перебувати) під грифом «секретно», а наукові дослідження були небажані. Тож вибір Яною Пастуховою теми для дисертаційного дослідження про становище командирів РСЧА у німецькому полоні має і академічний, і суспільний інтерес.

Авторська ідея полягає в тому, щоб, використовуючи новий доступ до джерел (німецьких та радянських), який нещодавно з'явився після оцифрування великого масиву архівних документів Другої світової війни, реконструювати становище радянських військовополонених-офіцерів. Особливий акцент у дослідженні зроблений на аналізі діяльності розвідувальних спецслужб серед бранців і питанні співпраці та морального вибору людини у полоні.

Структура дисертації відповідає всім вимогам до наукової роботи і складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел та літератури, який включає 713 позицій. У додатках розміщені зразки персональних документів, які демонструють безпосередній практичний результат наукової роботи. Також важливою є спроба реконструювати схему нацистських спецорганів, які були задіяні до роботи з військовополоненими: військово контррозвідкою та РСГА.

У вступній частині досить переконливо викладено обґрунтування актуальності теми, мети й завдань, хронологічних і територіальних меж дослідження, визначено його об'єкт та предмет. Не викликає сумнівів наукова новизна одержаних результатів, їх практичне значення.

У першому розділі дисертації представлений огляд вітчизняної й зарубіжної історіографії та джерел, теоретико-методологічних засад дослідження. Авторка структурувала дослідження військового полону хронологічно та регіонально: радянські, німецькі (зарубіжні), сучасні вітчизняні (українські). Аналізуючи публікації, які вийшли у Радянському Союзі, було б доречно дати коротке пояснення, як трактували військовий полон у більшовицькій ідеології. Для інтерпретації подій війни у радянській історіографії центральне місце посідав концепт «перемоги у Великій вітчизняній війні». Це дало б розуміння, чому саме таким був «політичний дискурс» і «цензурні обмеження» в СРСР щодо теми військовополонених (с. 34).

Представляючи праці німецьких істориків дисертантка прослідкувала основні тенденції розвитку досліджень про радянських військовополонених: від заперечення причетності Вермахту до злочинів нацистів до викриття їх співучасті на усіх рівнях від генералів до рядових охоронців таборів. Все ж значення деяких дуже важливих публікацій авторка дисертації зрозуміла не повністю. Наприклад, стаття Р. Отто, Р. Келлера та Є. Нагеля «Радянські військовополонені в німецькому полоні 1941–1945 рр. Цифри та масштаби» (с. 45) представляє не «власну методику підрахунку кількості радянських військовополонених», а пояснює як взагалі був організований в Інформаційному центрі Вермахту (WAst) облік радянських військовополонених, як ця картотека на полонених опинилася у Радянському Союзі і як її розподілили в архівах НКВС. Тобто ця стаття пояснює походження документів, які зараз розміщені онлайн і якими користуються дослідники, у тому числі й дисертантка.

Описуючи доробок вітчизняних науковців авторці варто було бути більш критичною, особливо щодо дисертаційних досліджень, публікацій з такою термінологією в назві як то «концтаборі для радянських військовополонених» тощо. Такий підхід значно підкреслив би особистий доробок Яни Пастухової, а

саме реконструкція системи військового полону на основі німецьких документів.

Цілком усвідомлюючи складність сформульованих завдань, дисертантка ґрунтовно підійшла до пошуку й опрацювання **джерел**. Проблемою усіх досліджень про радянських військовополонених є фрагментарність збережених документів. Папери органів Верховного командування Вермахту (ОКВ) та командування сухопутних військ (ОКГ), які в першу чергу займалися військовополоненими, збереглися лише частково. А матеріали відділу військовополонених в ОКВ не збереглися, взагалі. Те саме стосується документів начальників військовополонених у військових округах та райхскомісаріатах «Остланд» і «Україна». Також була знищена вся документація таборів військовополонених на території України (шталагів та дулагів). Відсутність компактного комплексу документів з історії радянських військовополонених та їх повоєнної репатріації зумовили необхідність працювати з документами різного типу й походження, які зберігаються у різних архівах різних країн. У першому розділі Я. Пастухова докладно пояснює логіку вибору архівних документів. Проте, зрозуміло, залишилося ще чимало архівних масивів для майбутніх досліджень. Це документи з колишніх архівів радянських спецслужб, зокрема, кримінально-слідчі справи з Галузевого державного архіву Служби Безпеки України, так звані фільтраційні справи. Також великий потенціал для вивчення теми військового полону містять обширні архіви усних історій, які зараз доступні онлайн, наприклад Visual History Archive USC Shoah Foundation. Тут представлені інтерв'ю 1990-х з колишніми свідками та жертвами Голокосту, у тому числі й радянськими військовополоненими.

Характеризуючи **теоретико-методологічну основу** дисертації авторка довела необхідність застосування загальнонаукових принципів, сучасних спеціальних наукових підходів та методів дослідження. За нашою оцінкою, цілком слушним у дисертації є залучення до певних видів джерел міждисциплінарних підходів та наукового інструментарію дослідження, як

контент-аналіз, статистичний та соціальний аналіз, який відповідає поставленій меті і сформульованим завданням.

Кваліфікаційна робота також містить сюжет, пов'язаний із перекладом та поясненням німецьких назв і понять, якими послуговується дослідниця і та пропонує їхній власний переклад. Це дало можливість авторці обґрунтувати обрані нею терміни, показати логічні межі проблематизованих у роботі сенсів.

Другий розділ дисертації «ОФІЦЕРСЬКИЙ КОРПУС РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ ТА ПРОБЛЕМА ВІЙСЬКОВОГО ПОЛОНУ» пояснює питання, які складають контекст проблеми військового полону командирів РСЧА. Яна Пастухова починає з розлогого історико-правового огляду явища військового полону, який засвідчує тривалий і поступовий процес формування міжнародного гуманітарного права у сфері поводження з військовополоненими у XIX-XX століттях. Авторка проаналізувала нормативно-правові документи нацистської та радянської влади, які створюють законодавчі рамки військового полону та реконструюють соціально-правове становище полонених червоноармійців у Німеччині та після повернення в СРСР.

Підрозділ про становлення та розвиток офіцерського корпусу радянських збройних сил у міжвоєнний період пояснює становище командного складу Червоної армії на початку війни. Сталінський авторитаризм вимагав абсолютної підлеглості та безумовного виконання будь-яких наказів згори. Репресії завдали Червоній армії непоправних втрат. У 1937-1938 роках арештували 44 тисячі командирів, розстріляли майже всіх представників вищого командного складу, повністю замінили командувачів всіх дивізій та корпусів. Третина цих репресій припала на війська, розташовані на території України. Тому молодший командир у Червоній армії не мав тієї ініціативи та свободи дій, як його німецький колега у Вермахті. Для Червоної армії була притаманна абсолютна відсутність цінності людського життя.

Загальне становище у війську та драматична військово-стратегічна ситуація на фронті, вплинули на обставини та причини здачі в полон

червоноармійців. Про це Яна Пастухова розмірковує на завершення в окремому підрозділі про причини масового полону офіцерів Червоної армії на Східному фронті у роки Другої світової війни, серед яких називає: жорстокий контроль ставки ВГК, відсутність ініціативності командирів, які унеможливлювали маневрену оборону; інформаційний вакуум, деморалізація офіцерського складу РСЧА, як наслідок, підрозділи втрачали керованість, перетворюючись на розрізнені групи, які ставали легкою здобиччю противника.

Основний зміст дисертації розкривається у третьому розділі «ПОЛІТИКА НАЦИСТЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ ЩОДО ОФІЦЕРІВ РСЧА У ПОЛОНІ». Авторка представила докладний опис нацистської системи військового полону на території Третього Райху та в Україні, особливу увагу вона звернула на місця утримання полонених командирів Червоної армії. Також Яна Пастухова детально пояснила систему реєстрації радянських військовополонених, проаналізувала доступні зразки документів, які також представлені у додатках.

Безсумнівним здобутком дисертаційного проекту є підрозділ про роботу розвідувальних та контррозвідувальних органів Райху з радянськими полоненими. Оперативна розробка радянського офіцерського корпусу здійснювалася в умовах постійного суперництва між органами військової розвідки (Абверу, відділу «Іноземні армії Схід») та політичними силовими структурами СС, РСГА і закордонним відділом СД. Складну та багаторівневу ієрархію цих відомств авторка представила у схемі, яку сама розробила на основі німецьких архівних документів (Додаток Д). Зусилля спецслужб зосереджувалися на виявленні саме таких полонених – перспективних з погляду отримання розвідувальної інформації, придатних для вербування та використання у розвідувально-диверсійній роботі проти Радянського Союзу. У цьому підрозділі Пастухова проаналізувала діяльність різних проєктів спецслужб: штаб «Валлі», розвідувальних шкіл Абверу на окупованих територіях, спеціальної розвідувально-дослідницької служби при СД організації «Цеппелін». Аналіз протоколів допиту вищих радянських

командирів показав як процедуру вербування, так і позицію різних військовополонених командирів Червоної армії щодо співпраці з нацистами.

Різноманітним питанням пов'язаним із морально-психологічним станом полонених, їх умовами життя в таборі та колаборацією, як одним із способів виживання, присвячений окремий підрозділ «Офіцери в полоні: вірність присязі, бажання вижити, колаборація: проблема вибору». Ймовірно варто було б все ж розглянути окремо питання трактування колаборації у СРСР, сприйняття полону самими бранцями, нацистську пропаганду та жахливі умови утримання радянських військовополонених. Але авторська інтерпретація цих питань виглядає переконливою та новаторською.

Заключний розділ має назву «ЗВІЛЬНЕННЯ З ПОЛОНУ ТА ПОДАЛЬШИЙ СТАТУС ПОЛОНЕНИХ РАДЯНСЬКИХ ОФІЦЕРІВ», який розглядає нацистську політику щодо звільнення з полону червоноармійців, акції спротиву та втеч радянських військовополонених та радянську політику щодо червоноармійців, які у різний спосіб потрапили через лінію фронту в розташування частин РСЧА або були репатрійовані на батьківщину після завершення бойових дій.

Нам видається нелогічним розглядати в одному розділі з назвою «звільнення з полону» і нацистську політику ідеологічної ієрархізації багатонаціональної групи радянських військовополонених та репресивну політику радянської влади щодо бійців та командирів Червоної армії, які опинилися в полоні. Варто було б радянську політику фільтрації та репатріації виділити в окремий розділ.

Питання звільнення з полону «українців» та нацистської політики щодо «полонених українців» зазвичай хибно репрезентується в історіографії як похідне від факту співпраці з нацистами, тоді як на практиці воно визначалося значно ширшим комплексом політичних, ідеологічних та прагматичних чинників. Цього важливого моменту не пояснила дисертантка. У нацистській Німеччині ще до війни була створена расово-ідеологічна ієрархія різних прав і гарантій для військовополонених різних країн та народів. На вершині цієї

ієрархії були британці й американці. На них формально поширювалися положення Женевської конвенції. За ними йшли військовополонені з окупованих Німеччиною країн, які користувалися меншими правами. Наприклад, серед бельгійських військовополонених до фламандців з політичних міркувань ставилися краще і вони були негайно звільнені з полону. А валлонів відправляли на роботи до Німеччини. Французи отримували допомогу від Міжнародного комітету Червоного Хреста, а сербські військовополонені – ні, хоча Югославія підписала Женевську конвенцію про військовополонених. Полонені «росіяни», тобто радянські військовополонені перебували на найнижчому рівні цієї ієрархії. Під час Другої світової війни ця система ієрархії продовжувала сегментуватися і змінюватися. Розглядаючи Радянський Союз, тобто «Росію» своїм ідеологічним ворогом, розуміючи її багатоетнічний склад, нацисти проводили складну національну політику, спрямовану в першу чергу проти титульної нації – росіян. Тому вже в перших документах про поведінку з полоненими червоноармійцями є накази про їх поділ за національністю (так робили з усіма полоненими в інших країнах) і про звільнення з полону представників «дружніх» народів – німців Поволжя, представників балтійських народів, кавказьких та мусульманських народів, українців і білорусів. Українці були найбільшою національною групою серед неросійських народів СРСР і вся територія України була окупована Вермахтом, відповідно «українців» і звільнили з полону найбільше.

Діяльність громадських організацій Українського Червоного Хреста на початку окупації варто було б згрупувати в окрему розповідь про допомогу місцевого населення радянським військовополоненим, яка включала як збір одягу та продуктів харчування, лікування поранених та допомогу у звільненню з полону як родича. Також потрібно було б в тексті зазначити, що діяльність громадських організацій в Генеральному Губернаторстві, того ж Українського допомогового Комітету, та в Райхскомісаріаті «Україна» мали зовсім різні умови і «українці» з цих територій в уяві та офіційних документах нацистів мали різний статус і права.

На нашу думку, надзвичайно цікавими виявилися матеріали про лікування радянських військовополонених та звільнення їх з полону, як непрацездатних. Було б логічно розмістити більш детальну інформацію про це у підрозділі про загальне становище радянських полонених.

У підрозділі про втечі червоноармійців з полону представлена обширна інформація про різні способи порятунку з місць ув'язнення. Можливо, варто було інформацію про повстання в нацистських концтаборах і таборах смерті об'єднати в окрему розповідь. Адже умови утримання у таборах підпорядкованих відомству СС і обставини втечі були радикально іншими, ніж в робочій команді чи звичайного табору військовополонених. Це підкреслило б значення цього героїчного вчинку ув'язнених.

Підрозділ про політику радянської влади щодо радянських військовополонених містить детальну інформацію про еволюцію ставлення радянської влади до полонених червоноармійців та етапи формування системи перевірки (фільтрації) та покарання для колишніх радянських військовополонених, які вижили в німецькій неволі. Особливу увагу в роботі авторка приділила перевірці офіцерів, діяльності спецтаборів НКВС, долі звільнених з німецького полону генералів. Проте, дисертантка обійшла увагою тему дисциплінарних підрозділів в Червоній армії, куди дуже часто направляли колишніх військовополонених, зокрема штрафні батальйони та штурмові роти для офіцерів. Можливо, варто було б більше залучати до висвітлення питання радянської репатріації праці таких українських істориків як Тамара Вронська, Олександр Лисенко, Юрій Клімчук, Олександр Потильчак. Роботи вітчизняних дослідників ґрунтуються на українських архівних джерелах і містять більш критичний аналіз радянських документів.

Дисертацію завершують виважені, аргументовані і самостійно написані **висновки**. Вони відповідають поставленим завданням, підтверджують оригінальність та новизну дослідження, відтворюють авторське бачення і обраної наукової проблеми, вміння дослідниці осмислювати опрацьований матеріал.

Публікації Яни Пастухової у шести наукових виданнях та виступи на конференціях відображають і доповнюють положення, сформульовані в дисертації.

Отримані результати дослідження Яни Пастухової «Офіцери РСЧА в німецькому полоні у 1941–1945 рр.» є важливими насамперед для розуміння проблеми військового полону, як надзвичайно драматичного і травматичного досвіду. Особливу актуальність дослідження має в контексті сучасного переосмислення людського виміру війни, зосередження уваги на індивідуальних стратегіях виживання, адаптації та подолання наслідків травматичного досвіду. Аналіз долі офіцерів Червоної армії в німецькому полоні дозволяє глибше зрозуміти механізми функціонування нацистської системи утримання військовополонених, специфіку ставлення до різних категорій бранців, а також особливості взаємодії між окупаційними структурами та військовополоненими. Водночас результати дослідження сприяють розширенню знань про радянську політику щодо колишніх військовополонених, проблеми їхньої післявоєнної інтеграції та формування суспільної пам'яті про полон. В умовах сучасної російсько-української війни, коли проблема військового полону знову набула особливої суспільної значущості, дослідження історичного досвіду полонених сприяє кращому розумінню наслідків війни для окремої людини та суспільства загалом, а також формуванню більш комплексного бачення історії воєнних конфліктів XX–XXI століть.

Разом з тим підняті у дисертації Яни Пастухової теми та різноманітні сюжети наштовхують на подальші роздуми, наприклад про питання національної ідентичності серед радянських військовополонених. У Червоній армії служили представники багатьох національностей, росіяни становили лише 56 відсотків. Якою була національна політика у радянських військах перед війною? Чи були серед полонених генералів українці, чи вони демонстрували свою національну приналежність? Як вдалося вижити в полоні

офіцерам єврейської національності? Яку роль для виживання в німецькому полоні загалом відігравала національність?

Також надзвичайно актуально подивитися на військовий полон через проблему статі. Якою була доля жінок-офіцерів у німецькому полоні? Чи становили вони інтерес для військової контрозвідки? Чи мали вони свій специфічний досвід після війни? У дисертації, на жаль, ця тема не згадується навіть в огляді літератури.

Дисертантка працювала з великим масивом унікальних документів: протоколами допитів радянських військовополонених у німецькому полоні та в радянських спецорганах після їх звільнення. Введення до наукового обігу цих джерел належить до найбільш вагомих результатів дослідження. Проте, мусимо зазначити недостатню аналітичну дистанцію авторки стосовно цих джерел. Часом у роботі зустрічається дескриптивний характер викладу свідчень полоненого, або висновків слідчого без належних коментарів дослідниці. Наприклад, факт, повідомлений полковником Ф. Г. Гавриловим, що «командувач фронтом Кирпонос 19 вересня 1941 року застрелився» (с. 230), залишився без коментаря, хоча обставини загибелі командувача Південно-Західним фронтом в оточенні загальновідомі. Або неодноразово в тексті зустрічаються без лапок твердження стосовно військовополоненого, що він «добровільно здався в полон» (с. 253, 279, 289).

Незважаючи на висловлені критичні міркування, дисертаційний проєкт Я.В. Пастухової «Офіцери РСЧА в німецькому полоні у 1941–1945 рр.» є самостійним дослідженням, що розкриває актуальну в науковому суспільному сенсі тему, і відповідає спеціальності 032 «Історія та археологія». За своїм науково-теоретичним рівнем, актуальністю, новизною вирішених завдань, обґрунтованістю основних положень і висновків дисертація повністю відповідає вимогам, що містяться в «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії (Постанова Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 № 44)», а її авторка,

Пастухова Яна Вікторівна, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія».

Офіційний опонент

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник

відділу історії України

періоду Другої світової війни

Інституту історії України НАН України

Т.В. Пастушенко

В. Пастушенко
Секретар